

NORDENS DEMOKRATISKA URBERG

När föddes den svenska demokratin? Var det när rösträtten för män infördes – all-män rösträtt – för snart hundra år sedan? Eller när romer fick rösträtt 1959? Eller när väckelserörelsen drog fram genom Sverige på 1800-talet med självstyrande föreningar och församlingar där alla, även kvinnor och barn, hade rösträtt? Eller har Sverige en ännu längre historia av demokratiska traditioner och medinflytande som sträcker sig hundratals år tillbaka med en majoritet av självägande bönder vana vid att rå sig själva? Kan man rent av söka sig ända till den isländska fristaten, en rättsstat på många sätt som grundades år 930 och bestod i 330 år, och hitta demokratiska sedvänjor? Är det uttryck för en demokratisk övertro att lägga vår tids jämlikhetsideal i det svar som vikingar gav ett franskt sändebud som skickats ut till den stora vikingaflottan för att kontakta deras hövding: *Við erum allum jaffnir!* (*Vi är alla jämlika!*)

Folkhögskolorna är tveklöst en av den svenska demokratis vaggor. Några folkhögskolor blev hem för DemokratiAkademin. Ett av dem var Nordiska folkhögskolan i Kungälv med Stewe Claeson som rektor. Där arrangerade DemokratiAkademin bland annat seminarier om EU och demokratin, om Martin Bubers tankar om samtalet, och om hur vi skulle kunna förhindra att massarbetslösheten blir bestående. Nordiska folkhögskolan tog initiativ till en årslång kurs om vår nordiska historia ur ett demokratiskt perspektiv där eleverna bodde och studerade växelvis i Sverige, Norge och Danmark.

»Nordens demokratiska urberg« kallade vi lite provokativt ett temanummer i Ordfront magasin 1/95 som byggde på ett stort seminarium 1994, *Har Norden en unik demokratisk tradition?* på Nordiska folkhögskolan i Kungälv, där vi utforskade hur djupt våra demokratiska traditioner kunde spåras. Föreläsare var Stewe Claeson, Pentti Virrankoski, Jesús Alcalá, Thomas von Vegesack, Staffan Dahllöf, Thorgunn Snaedal, Ove Korsgaard, Sigfrid Deminger och Eva Österberg. Fyra av föredragen återpubliceras:

Eva Österberg skriver att blodiga uppror inte ligger för svenskarna utan med långa och tjuriga sittningar vid förhandlingsborden har bönderna hävdlat lag och rätt och ömsesidighet gentemot överheten. Sigfrid Deminger lyfter fram den demokratiska sprängkraften i folkväckelsen. Den danske folkhögskole-

läraren Ove Korsgaard diskuterar arvet från Grundtvig för vilken det fria folkliga samtalet var demokratins själva grundval. Pentti Virrankoski berättar om den finske prästen Anders Chydenius som vi har att tacka för vår tryckfrihet.

L.E.

Eva Österberg: **Det förhandlande folket**

Ett sammanträdesprotokoll som historikern letat fram i arkiven ger oss en spännande inblick i forna tidens politiska beslutsprocess. I en viss fråga har det uppstått »lång och mycken överläggning, med flera meningar, till och med protester mot hela förslaget, vilket härnedan skall intagas. Slutligen stannade pluraliteten vid det beslut« att...

Citatet innehåller nyckelord som vi lätt känner igen från dagens samhälle, antingen arenan är EU-parlament, riksdag eller kommunfullmäktige. Lång debatt – reservationer – majoritetsbeslut. Fast protokollet är från en sockenstämma i Småland i början av 1800-talet.

Tar vi ett annat exempel, finner vi hur det ömsesidiga beroendet mellan stat och medborgare tar sig uttryck i det politiska språket idag, när »skattebetalare« klagar på dålig samhällsservice eller på att det allmänna slösar med landets resurser. Genom att kalla sig själv skattebetalare eller till och med lojal skattebetalare, erkänner svensken att han accepterar statens rätt att utta skatter. Men samtidigt påminner han om ambivalensen i relationen: staten kan inte fungera utan folkets ekonomiska stöd. Statens legitimitet vilar på att dess handlande står i överensstämmelse med vad huvudparten av de solidariska skattebetalarna önskar.

Detta är en modern dialog, länkad till krav på välfärd och rättvis fördelningspolitik. Den kan förefalla svår att överföra till andra tider och kontexter. Men i själva verket uppstår ett sådant mönster för samtalet mellan centralmakt och folk redan under 1600-talet, med ett embryo på 1500-talet. När bönderna under stormaktstiden framför sina klagomål till kronan i Stockholm, sker det förvisso i hövliga former. De presenterar sig som »ödmjuka och trogna skattedragare« eller »undersåtar och skatteskyldiga bönder«. Gustav II Adolf eller Christina apostroferas i sin tur med formler av typen »stormäktigaste och allernådigaste« konung eller drottning. Precis som i nutid ligger det emellertid

en dubbelhet i budskapet: vi är visserligen undersåtar men vi betalar faktiskt skatt – och då har vi också rätt att ställa vissa krav och förvänta oss lyhörddhet och nådigt gensvar från överheten!

Det politiska språket under 1600-, 1700- och 1800-talen innehåller alltså elementen »undersåte« och lojala »skattedragare« men samtidigt »mycken överläggning« och rentav »pluralitetsbeslut«. I dagens politiska dialog saknas ordet undersåtar, utom i arkaiska formuleringar. I övrigt är dock terminologin sig märkvärdigt lik. I begreppen ligger en komplicerad väv av sociala relationer, där lydnad och hierarki blandas med demokrati och kontraktstänkande.

Denna begreppshistoriska ansats pekar raskt ut ett större problemområde, nämligen frågan om *kontinuitet och förändring* i det politiska talet och i den politiska praktiken. Mellan 1600-talet och 1900-talet har så mycket ändrats drastiskt i vår historia, att det vid första anblicken snarast är brotten som sticker i ögonen.

Men är det möjligt att trots dessa kolossala förändringar urskilja tankesätt, traditioner, argumenteringsmönster och värderingar i det socio-politiska livet, som överbryggat gapen mellan århundradena? Ligger det sega spindeltrådar över epokgränserna? Har den svenska modellen djupare rötter än vi vanligtvis tror?

Svaret beror på hur vi utformar frågan, hur vi definierar »den svenska modellen«. »Den svenska modellen« är i själva verket inte någon särskilt exakt vetenskaplig term. Det framgår ganska snabbt när man tar del av den nästan oöverskådligt stora litteraturen i ämnet. I allmänhet framhåller dock forskarna tre drag som avgörande: Det är den moderna välfärdsstaten i folkhemmets gestalt, hopsnickrad av våra sociala ingenjörer. Det är vidare samarbetet mellan arbetsmarknadens parter, »Saltsjöbadsandan«, och slutligen sådana former för beslutsfattande som prioriterar samförstånd och kompromiss.

Dateringen av den svenska modellen blir i så fall självklar; den börjar på 1930-talet och blomstrar inte minst under 1950- och 1960-talen. Modellen börjar å andra sidan att krakelera under 1980- och 1990-talen, då bekymmersamma konjunkturen får de politiska aktörerna att sträva efter ökad marknadsanpassning och minskad statlig styrning.

I dagens forskningsdebatt kritiserar – eller i vart fall nyanseras – den traditionella bilden av den svenska modellen på flera olika sätt.

Min egen problematisering utgår från vad jag kallat »de långa linjernas strategi«, och från begreppet politisk kultur.

Med politisk kultur avser jag då de värderingar som människor har om vad som över huvud taget skall räknas till politik;

- de uppfattningar av mera varaktigt slag som rått om vilka mötesplatser och arenor som kan definieras som politiska arenor;
- de föreställningar man har om vilka former som det politiska livet bör ta sig för att uppnå legitimitet;
- de föreställningar man har om de mönster för politiskt handlande som i ett längre perspektiv framstår som framgångsrika.

När jag ersätter det traditionella politik-begreppet med termen politisk kultur, öppnar jag ögonen för traditioner, mentaliteter och praktiker på det politiska, rättsliga och sociala området som kan sträcka sig långt tillbaka i tiden.

Början på min analys måste då tas i ett skede, då man för första gången kan urskilja en statsmakt och en statsapparat med starka socio-politiska ambitioner. En stat som måste möta en folkmajoritet som hade invanda mönster för fördelning av ansvar och resurser. Detta sätter strålkastaren på den s.k. tidigmoderna perioden: 1500-, 1600- och 1700-talen.

Under hela denna tid gick huvudmotsättningen i samhället mellan centralmakt och allmoge, i ett Sverige där mer än nittio procent av befolkningen levde, arbetade och dog på landet ännu i början av 1800-talet. Denna allmoge bestod till stor del av bönder som själva ägde sin jord, även om de skulle betala avgifter till kronan. Visst fanns det landbönder som lydde under adelsmän, men enligt internationella mått var det häpnadsväckande många svenska bönder som själva disponerade sina marker. I Sverige-Finland gällde detta på 1560-talet drygt sextio procent av alla bönder. Under 1600-talet minskade andelen, men redan kring 1800 var den åter uppe i drygt femtio procent. Redan vid mitten av 1500-talet var också ramarna fixerade för det politiska spelet för århundraden framåt. Då hade de politiska och rättsliga institutioner etablerats som sedan för lång tid skulle rymma mötena mellan statens representanter och folket: riksdagen på den centrala nivån, häradsting och sockenstämmor på den lokala.

Det är ett spektrum av institutioner med en bredd som är värd att notera i ett jämförande sammanhang. Riksdagen bör definieras som en institution med en viss varaktighet, formell kompetens och en någorlunda stabil folklig förankring. Det är alltså inte tillräckligt med en tillfällig sammandragning av herremän, utökad med några bönder som politisk gisslan, för att man skall kunna tala om riksdag. I en genuin mening är den svenska riksdagen därför inte ett faktum förrän på 1520-talet. Det märkvärdiga med den svenska riksdagen är alltså inte att den är så särskilt gammal; också i andra länder finns liknande institutioner vid medeltidens slut. Det märkvärdiga är istället, dels att den kom att sammanträda kontinuerligt redan under 1500- och 1600-talen.

Det var annars en tid då statsmakten lite varstans ute i Europa utvecklade absolutistiska tendenser och inskränkte parlamentets roll. Dels gav den svenska riksdagen hela tiden bönderna en chans att som självständigt stånd delta i beslutsfattandet på hög nivå. Det är unikt. Redan från 1560-talet var det normalt att riksdagen samlades vart annat, vart tredje eller fjärde år. Flera hundra bönder kunde se maktens ansikte på nära håll.

Samtidigt mötte bönderna också överhetens representanter på häradsstämman och i sockenstämmor; man vande sig vid att försöka lösa gemensamma problem i samförstånd. Ofta hänvisade man dessutom till lagen. Även på central nivå återkommer idealet att uppnå »concordia«, endrökt i de politiska besluten. Idéhistoriker har till och med menat att 1600-talets styrelsemodell i Sverige baserade sig på ett slags kontraktstänkande mellan folk och staten; detta förklarar också varför regenter som Gustav II Adolf och Christina var mycket lyhörda för allmogens klagomål och inskräppte folkets rätt att vända sig till kungamakten med opposition utan risk för repressalier.

Kort sagt: den politiska kulturen formades på följande premisser:

- Det fanns å ena sidan en stark statsmakt som tidigt hade energiska planer för hur befolkningen borde uppfostras men samtidigt också tog visst ansvar för sitt folk; på den andra polen befann sig folket som till övervägande delen var bönder, och till mycket stor del självägande bönder, vana att själva ta ansvar för sina hushåll.
- Man hade i Sverige fler arenor, där överhet och folk kunde mötas, än vad som var vanligt i Europa i övrigt. Det var ett system med regelbundna möten på olika nivåer: riksdag, häradsstämman, sockenstämmor.
- Det fanns i vårt land även en legalistisk tradition, en förtrogenhet med lagen, som märks i det politiska språket. Grunden för detta var lagd i och med att Sverige fått nedtecknade nationella lagar på folkspråket redan under medeltiden.
- Det utvecklades tidigt ett mönster för hantering av socio-politiska problem, som prioriterade samförstånd och kompromisser. Så har vårt land egentligen inte heller upplevt särskilt många folkliga revolter av någon omfattning efter Dackefejden på 1540-talet eller Klubbekriget i Finland mot slutet av 1500-talet. 1700-talets Dalauppror är ett sent undantag. Bristen på uppror framgår tydligt om man jämför med till exempel Frankrike eller Tyskland. I Tyskland har till exempel inte mindre än 130 bonderevolter ägt rum från 1300 till 1800!

Som jag ser det, har den svenska modellen alltså hämtat många av sina förutsättningar i ett småskaligt bondesamhälle. Till skillnad från i de flesta länder i Europa ägde många bönder här sin egen jord ända sedan medeltiden. De var kontinuerligt representerade i riksdagen från och med 1500-talet. Huvudmotsättningen i samhället låg i grund och botten i relationen mellan statsmakt och bönder, inte mellan bönder och feodaladel eller stat och borgerskap. Samtidigt var det just i relationen stat-bönder som grogrunden fanns för integration och samarbete. Det fanns flera alternativa arenor för kontakt på såväl lokal som central nivå. Båda parter lärde sig att gå förhandlingens och kompromissens väg mot de ekonomiska lösningar som var godtagbara för de ledande folkmajoriteterna.

Långt före industriarbetarna var bönderna och deras hushåll Sveriges arbetare. Långt före 1900-talet har Sverige en statsapparat med ideologiska, ekonomiska och politiska ambitioner, som samtidigt var beroende av stöd från det som utgjorde landets basala näring. Långt före folkrörelserna fanns det offentligheter på häradsting, sockenstämmor och bystämmor, där man kunde öva det politiska språket, artikulera folkligt motstånd och nå kompromisser.

Bönderna satt på sina järnrumpor i tingshus och sockenstugor lika envist som fackpamparna vid sina förhandlingsbord. Blodiga uppror, vilda strejker och regeringskupper har under många århundraden inte varit svenskarnas vanliga väg. Historien underifrån och upp har färgats av föreställningar om lag och rätt, ömsesidighet och respektabilitet.

Det har varit en politisk kultur som är mindre spektakulär än den franska revolutionens våldsamma drama. En förhandlingskultur snarare än en handlingskult. Det kan verka småtrist på dem som älskar grandiosa visioner och dramatiska dåd. Men den har sparat liv.

Sigfrid Deminger:

Den svenska demokratin föddes i missionshusen

De folkrörelser som tog form under 1800-talet rörde sig alla i samma riktning. I fokus stod kampen för frihet och mänsklig värdighet. Fienden var privilegier, despotism och godtycklighet. De spirande folkrörelserna eftersträvade väckelse, det vill säga att allmänt väcka svenskarna till insikt om varje människas rättigheter, ansvar och möjligheter. Tage Erlander fångade betydelsen av de första folkrörelserna i följande ord: »För många värmlänningar tedde sig 1800-talets stora folkrörelser, väckelse- och nykterhetsrörelsen, som de krafter som räddat släkt, vänner och hela bygder från undergång och förintelse.«

Det gamla svenska samhället, som byggde på statskyrkans auktoritet och patriarkala relationer, hade brutits sönder genom skiftesreformen och den begynnande industrialiseringen. Därmed försvann den sociala stabiliteten. Nykterhetsrörelsen och frikyrkorörelsen hörde under genombrottstiden mycket nära samman. Nykterhetsrörelsen hämtade många av sina ledare från frikyrkorörelsen. Många var metodister. Men frikyrkorörelsen hade ett betydligt bredare förändringsprogram än nykterhetsrörelsen.

En huvudtanke i folkväckelsen var, som en mycket stark reaktion mot prästvälde och auktoritetstro, att varje människa själv hade rätt till och kunde läsa sin Bibel. Varje människa var själv förmögen att söka sig fram till och förstå vad som var Guds vilja. Bibeln med dess texter var det enda rättesnöret värt namnet och Bibeln tillhörde alla. I detta låg naturligtvis en oerhörd sprängkraft. Det förstod också det dåtida officiella samhället och svarade med kraftiga repressiva åtgärder i form av konventikelplakat, böter, fängelsestraff och landsförvisningar.

Vad var det då för syn på demokratin som väckelsens folk kunde hämta ur de bibliska texterna? Ur Gamla Testamentet kommer främst impulserna från profeterna. De framträdde under tiden 700-500 före Kristus under en period med stora samhällsförändringar med konflikter mellan det nomadiserande ökenlivet och en framväxande bofast bonde- och stadskultur. Missbruk av egendom och orättfärdiga principer för köpenskap och handel skilde människorna från varandra. Hos profeterna fanns en mycket stark reaktion mot att utnyttja människors beroende. Samhället skulle vara gott för alla människor. Här fanns alltså en stark förändringsvilja parad med djupt demokratiska ideal. Detta läste man och uppfordrades av.

Ur Nya Testamentet hämtade man främst sin människosyn och gudsbild. Som en reaktion mot den dåtida lutherdomens betoning av människans synd

och fördärv, och av hennes plikt, talade folkväckelsen mer om människan som ett räddat och fritt Guds barn. Man lyfte fram familjetermerna ur Nya Testamentet och kallade varandra för syskon, systrar och bröder. Så värdefull var varje människa att Gud själv hade utgivit sig i döden, inte bara för alla på en gång, utan för var och en.

Gud betraktades inte längre som vred och dömande, utan som idel kärlek. P.P. Waldenström, Svenska Missionsförbundets grundare, skrev en berömd bok om just gudsbilden. Titeln är nog så talande – *Herren är from*. I ett förhållningssätt präglad av frihet och lekfullhet både i människors förhållande till varandra och i förhållandet människa och Gud, växte det fram ett nytt och starkt självmedvetande.

Just i folkväckelsens biblicism låg en betydande demokratisk sprängkraft. Den gamla litteraturen utgick från ett överklassperspektiv. Det verkliga och betydelsefulla livet tillskrevs entydigt de högre klasserna. De vanliga människorna räknades inte. Man kunde gyckla med dem. Man kunde förlöjliga dem. I den biblicistiska folkväckelsen stod snickaren Jesus i centrum och hans lärjungar var fiskare och bland hans anhängare fanns många kvinnor som nämndes vid namn.

Den officiella kyrkan var alltför bunden vid makten för att kunna göra det här perspektivet levande, men i folkväckelsen levde det. Snart kom också litteraturen att förändras. Allt eftersom 1800-talet fortskred blev också där de vanliga människorna allt viktigare och snart kom arbetarlitteraturen.

För det frikyrkliga självmedvetandet spelade de internationella kontakterna en stor roll. Svenska statskyrkokoppräster och länsmän rasade, men väckelsens folk tillhörde en internationell gemenskap på frammarsch över hela världen. Nya sånger, nya mötesformer och nya tonfall kom genom de internationella kontakterna. Eller med en annan formulering: »En baptist i Kråkvinkel var inte längre bara en obetydlig skräddare eller torpare. Han var med i en internationell miljonarmé, som kunde rapportera om oavbrutna segrar.»

Folkväckelsens tolkning av demokratin och dess bidrag till demokratins genombrott har några tydligt urskiljbara drag:

I folkväckelsen såg man livet som en allvarlig sak. Varje människa tillerkändes ett ansvar och varje människa ansågs förmögen att ta detta ansvar. Det som ger folkväckelsen dess dynamik är kopplingen mellan ansvar och förlåtelse. Just detta tycks ha satt folk i rörelse. Den som blev berörd av väckelsen blev nykter, skötsam och ansvarsmedveten. I kopplingen mellan förlåtelse och ansvar, ansvar och förlåtelse, fanns ett starkt incitament till personlig utveckling och till skapande. Den tunga plikten fanns i det gamla samhället. Här tillfördes en personlig frihet, ett slags glädjeöverskott. Vi har detta beskrivet

bland annat i Sten Carlssons bok *Bonde, präst, ämbetsman*, som behandlar den så kallade ståndscirkulationen. Folkväckelsen hade förmåga att lyfta människor socialt. Precis som Tage Erlander återgav det.

Folkväckelsen fostrade vanliga människor till att stå för en åsikt. Var och en hade att ta ställning, inför människor och inför Gud. Sedan gällde det att stå för sitt personliga val. Den vanliga människans uppfattningar betraktades som något viktigt, något att verkligen räkna med och ta hänsyn till. Ur detta utvecklade sig den så kallade vittnesbördstraditionen, vilken just innebar att varje människa har något viktigt att säga, som det var värt att lyssna till.

Folkväckelsen tränade människor i att tillhöra en minoritet. Väckelsens folk fick finna sig i att bli beljugna och förföljda. Protokollen från den tidens rättegångar talar sig tydliga språk. Åtskilliga hamnade i fängelse. Åtskilliga landsförvisades. Lärare fick lämna sina tjänster. Man hindrades från att begrava sina döda i vigd jord. Äktenskap underkändes. Exempler kan bli många.

Väckelsens folk stod emellertid på sig. Motståndet sporrade till ny frimodighet. Den internationella pressen, och den liberala pressen i Sverige, som annars inte hade mycket till övers för religionen, kritiserade kyrka och stat för dess repressiva åtgärder. Här fick alltså väckelsen oväntade bundsförvanter. Kravet på mänskliga fri- och rättigheter skärptes alltmer: yttrandefrihet, religionsfrihet, föreningsfrihet, tryckfrihet och efter hand allmän rösträtt.

Och man tillämpade dessa grundläggande värderingar, inte bara på den enskilda människan, utan på hela kyrkan och hela samhället. Inte minst genom betoningen av det allmänna prästadömet. Grundtanken i det allmänna prästadömet är att ingen människa vare sig i kyrka eller stat kan besitta någon makt eller några kvaliteter som inte först och främst är givna åt alla människor, åt hela kyrkan eller hela folket. Det som den enskilde representerar i sin tjänst, antingen det är en präst eller en ämbetsman, är först och främst givet åt alla. Här fanns alltså mycket starka principiella skäl, som talade för den allmänna rösträtten. Varje människa är värd ett stort förtroende. Hon är förmögen att bära det. Det är en del av att vara människa.

Folkväckelsen fostrade till offervilja och solidaritet. Det tog sig uttryck i växande sociala insatser: skolor, barnhem, äldrevård och diakoni i olika former. Det tog sig snart också uttryck i det som kom att kallas den yttre missionen, alltså insatser främst i Afrika och Asien. De första svenska internationella insatserna av det slaget bespottades av det övriga samhället. Att många i de första missionärsgenerationerna dog av tropiska sjukdomar tog det omgivande samhället som bevis för att hela tanken var förfelad. Idag är opinionen, som vi vet, en helt annan. Det har svängt i takt med demokratins egen utveckling.

Ett annat drag i folkväckelsen är vad som skulle kunna kallas förmågan till

rollväxling. Att man bröt igenom de sociala barriärerna mellan människor. I missionshuset satt skräddaren och godsägaren bredvid varandra. Skräddaren kunde vara ordförande och godsägaren en vanlig medlem. Man förblev alltså inte bunden vid den sociala roll man hade i samhället i övrigt. Förtroendet i väckelsens sammanhang byggde på djupare personliga kvalitéer och sprängde därmed invanda sociala mönster.

Detta fick också genomslag i arkitekturen. I Svenska kyrkans kyrkor satt kvinnor och män på var sin sida. Olika bänkar var reserverade för olika familjer. De förnämsta i samhället satt längst fram. Övriga allt längre bak i bänkarna. Så var det inte i missionshusen. Där satt kvinnor och män tillsammans. Ingen hade någon fast plats. Alla blandades med alla. Torparen och ämbetsmannen satt bredvid varandra och kallade varandra för bröder. Givetvis låg det en stark demokratisk dynamik i detta. Dekorationerna var sparsamma. Här fanns inte det maktspråk som så ofta kom till uttryck i Svenska kyrkans inredning och utsmyckning. Talarstolen i Betlehemskyrkan i Göteborg (Svenska Missionsförbundet), med sitt annars så vackra kyrkorum, är gjord i trä. Den som predikar i Domkyrkan står i en förgylld predikstol högt över folket.

I folkväckelsen slog jämställdheten tidigt igenom. Kvinnor och män samverkade i väckelsen. I väckelsens föreningar, och så småningom församlingar, hade varje medlem, kvinna eller man, en röst. Alla var valbara till alla poster. Här fanns alltså den allmänna rösträtten praktiserad åtskilliga decennier innan den infördes i samhället i stort. De barn, till exempel tonåringar, som var medlemmar i väckelsens församlingar, hade därmed också rösträtt. Unikt i det svenska samhället.

När det gäller jämställdheten finns det tydliga skillnader mellan väckelse-rörelsen å ena sidan och nykterhets- och fackföreningsrörelsen å den andra. I nykterhetsrörelsen kom tonvikten att ligga mycket tydligare på männen. Nykterhetsfrågan gällde ju nästan uteslutande män. Samma sak gällde fackföreningsrörelsen, även om emigrationen av manliga medborgare och det begynnande industrisamhället ledde till en självständigare ställning för många kvinnor med ett växande antal förvärvsarbetande.

Frikyrkorörelsen valde tidigt en reformistisk linje. Samhället skulle förändras genom opinionsbildning och demokratiska beslut. Det revolutionära förhållningssättet, och givetvis ännu mer bruket av våld, var helt främmande. Något sådant var oförenligt med tron och förstärktes dessutom av det större kvinnliga inflytandet.

I folkväckelsens organisatoriska utveckling ligger en mycket stark tonvikt vid det lokala. Tanken att makten tillhör folket, att makten hör hemma på den lokala nivån, hos de vanliga människorna, är tydlig. Ur reaktionen mot präst-

välde och det maktfullkomliga samhället växte det fram en stark aversion mot all överhöghet. Det kan man tydligt märka än i dag. Den svenska frikyrkligheten är starkt kongregationalistisk. Det betyder att det är den lokala församlingen, den lokala församlingen, som är det högsta beslutande organet.

De gemensamma organen på distrikts- och riksnivå kan aldrig bli annat än de lokala sammanhangens tjänare. Det tog lång tid innan frikyrkorörelsen fick sina riksorganisationer och det har förekommit mycken diskussion kring hur de skulle formas och vilka titlar de ytterst ansvariga skulle kunna bära.

Genomgående använder man sig av ombudsförsamlingar som möts en gång om året. Men alla beslut på riksnivå blir fortfarande bara rekommendationer. Det är fortfarande den lokala miljön som beslutar. Ombudsförsamlingarna är också stora. Om alla behöriga skulle delta i till exempel Svenska Missionsförbundets generalkonferens, skulle den bestå av ca 6 000 ombud. I verkligheten är det ungefär 1 000. Det är ändå den största ombudsförsamlingen som sammanträder i Sverige.

Kvar står att varje ny generation måste återerövra demokratin, dess djupare innehåll och motivering, men också dess förhållningsätt och yttre former. Inför den utmaningen står också de trossamfund som i dag närmast är att se som folkväckelsens och frikyrkorörelsens arvtagare.

Ove Korsgaard:

Til et folk de alle høre/som sig regne selv dertil

Den 2 juni 1992 röstade Danmark nej till Maastrichtavtalet. I folketinget hade en stor majoritet röstat för avtalet men i befolkningen blev det en liten majoritet emot det. Detta resultat sände ut chockvågor över Europa. Den europeiska integrationsprocessen körde här på en liten tuva som höll på att stjälpa ett stort lass.

Varför var det just i Danmark som Maastrichtavtalet fick nej? Var det Grundtvigs inflytande som gjorde sig gällande? Det är den tidigare rektorn för Askov Højskole, Hans Henningsen, övertygad om (Grundtvigstudier 1993:58). Och det är jag med, även om vi drar olika slutsatser.

Det är inte lätt att få grepp om Grundtvigs syn på demokrati. Han var under många år en varm förespråkare för enväldet. Det representativa systemet ansåg han vara en utländsk uppfinning som han inte ville se införd i Danmark. På våren 1848 var han fortfarande mycket tveksam till kravet på demokrati. Han blev dock medlem av den grundlagsstiftande riksförsamlingen och ställde en hel rad ändringsförslag men fick bara igenom ett av dem, nämligen ett om offentliga och muntliga rättegångar. Det tog Grundtvig som ett gott tecken, eftersom »offentlighet och muntlighet strängt taget säger vad jag har slagits för i alla mina dagar«. Men Grundtvig röstade inte för grundlagen när den slutligen antogs 1849. Ändå blev han senare en varm förespråkare för den fria författningen, som han på gamla dagar ihärdigt försvarade mot inskränkningar.

Men trots att Grundtvig bytte uppfattning finns det en röd tråd i hans tankar om den politiska styrelseformen. Och den tråden är folkets röst. Att folkets röst ska ljuda är för Grundtvig kärnan i den politiska kulturen.

Denna tanke har Grundtvig gemensam med den så kallade kontraktteorin som slog igenom på sjuttonhundratalet. Denna tankegång går i korthet ut på att det någon gång i tidernas begynnelse ingicks en pakt mellan folket och kungen, och den ger rättigheter och skyldigheter till bägge parter. Den enväldiga kungamakten har således ett folkligt mandat och måste ständigt utöva sin makt i överensstämmelse med folkviljan. Enligt denna tradition uppfattas yttrandefriheten som förutsättningen för att folkviljan kan komma till uttryck och påverka den politiska beslutsprocessen. Det är kungens uppgift att tolka folkviljan. Idealet är kungen som tolk för stämningen i folket. Grundtvigs dikt »Kongehaand og Folkestemme« från 1839 kan ses som ett uttryck för tanken om ett envælde som styrs av folkmeningen.

Även i Grundtvigs föreställningar om demokrati är det centrala att skapa ett utrymme för den fria folkmeningen, det folkliga samtalet. Om det är en enväldig kung eller ett folkvalt parlament som fattar det avgörande beslutet hade mindre betydelse för Grundtvig.

Grundtvig röstade som sagt inte för den fria författningen 1849. Den var inte tillräckligt dansk utan i alltför hög grad präglad av franskt och tyskt tänkande. Men det var inte därför han röstade emot den. Han betraktade faktiskt grundlagen som ett uttryck för misstro mot folkets röst och mot folkviljan. Det sant danska är enligt Grundtvig att sätta »livet framför formen«. För Grundtvig var formen, författningen, av underordnad betydelse. Den kunde enligt hans uppfattning förändras under tidens lopp. Man väljer den form som för ögonblicket är lämpligast.

Grundtvig kräver en »medborgerlig frihet« som går mycket längre än grundlagen (och än nutidens föreställningar om ett samband mellan demokrati och välfärdsstat). Därför är han missnöjd med tvånget i skolväsendet, i fattigvården, i krigsmakten osv. Frihet och frivillighet är för Grundtvig två sidor av samma sak. Ett samhälle måste bygga på att den enskilde frivilligt tar på sig ett ansvar för det gemensammas utveckling. Ett danskt folkstyre måste bygga på att folket frivilligt är berett att göra den nödvändiga insatsen, t ex när det gäller skolgång, socialhjälp och försvar av landet. Tvånget förstör nämligen själva nerven i folkviljan.

Grundtvig betonar alltså viljeaspekten vilket bland annat kommer till uttryck i de bekanta raderna i sången »Folkeligt skal alt nu være«:

*Til et folk de alle høre
som sig regne selv dertil*

Det är viljan att vara ett folk som konstituerar folket. Folkviljan kan mätas genom att se vilka frivilliga insatser människor är beredda att göra för att vara ett folk.

Men hur är det med folkets röst? Kommer den automatiskt till uttryck när friheten finns? Nej, det kan man inte ta för givet. Befolkningen är nämligen inte automatiskt ett folk. Det krävs upplysning för att göra »allmogen till folk«. Folkets röst ska förfinas genom folkupplysning. Grundtvigs tankar på folkhögskolorna är alltså en viktig del av hans politiska projekt.

Följaktligen kan man utskilja fyra huvudelement i Grundtvigs tankar om demokratin:

1. Det fria samtalet är det centrala elementet i demokratin.
2. Tvång förstör nerven i folkstyret.
3. Grundlagen är i bästa fall onödig, i värsta fall skadlig.
4. Det fria samtalet ska förbättras. Därför är folkhögskolan viktig.

Kyrkohistorikern och folkhögskolemannen Hal Koch betraktas allmänt som den som sedan andra världskriget har fört Grundtvigs syn på demokratin vidare i Danmark. Ty också för Hal Koch är samtalet det centrala.

I sin bok *Hvad er demokrati* från 1945 säger Hal Koch liksom Grundtvig att demokratin inte låter sig spärras in i en formel. Demokratin är inte ett system eller en lära. Det är en livsform som under de senaste hundra åren framför allt har utvecklats inom det frivilliga föreningslivet – i »folkrörelserna« som det heter på svenska.

Hal Koch gör skillnad mellan att vara demokrati och att ha en demokratisk författning. En levande demokrati står och faller med det liv som levs i folket. Demokratin är en livsform som man måste tillägna sig. En demokrati lever aldrig genom lagar och paragrafer eller genom en aldrig så förnämlig författning. Den lever i och genom levande människor. Det är människors sinnelag som är det avgörande, inte lagfästa bestämmelser. Själva grundlagen är bara en symbol för människors vilja till demokrati, säger Hal Koch.

Demokrati är hos Hal Koch i sista hand en gemensam strävan efter det rätta. Rätten har därför giltighet långt utöver en avgränsad historisk epok eller en viss politisk majoritet. Nazisternas beslut att utrota judarna kan inte legitimeras genom att hänvisa till majoriteten.

Rätten står över oss alla och vi är alltid på väg. Vägen är det fria ordet som bryts i dialog. Varje beslut är bara ett steg på vägen. Vad majoriteten kan och ska göra är enbart att slå fast hur långt vi har kommit med det fria ordets hjälp. När beslutet ska fattas och därefter följer en handling är det majoriteten som visar hur långt insikten om det rätta har nått. Varje beslut är tillfälligt liksom vare majoritet är tillfällig; det bestående är samtalet som försöker klargöra det rätta.

Även enligt Hal Koch ska samtalet utvecklas. Det räcker inte att det finns frihet att välja, ett folkstyre kräver upplysta väljare. Precis som upplysningsfilosofin och Grundtvig är Hal Koch övertygad om att upplysning leder till förnuft. Det är framförallt folkhögskolans uppgift att uppfostra människor till demokrati. Folkupplysning, folkuppfostran och folklig väckelse förblir därför hörnstenarna i Hal Kochs tankar om demokratin. Efter andra världskriget tog han själv initiativ till Krogerup Højskole, som skulle vara en folkhögskola för ledare inom det frivilliga föreningslivet och samtidigt en medborgarskola.

Som sagt brukar man ofta dra en rät linje från Grundtvig till Hal Koch när det gäller synen på demokrati. Och det är begripligt. Hal Koch angav själv Grundtvig som sin stora inspirationskälla. De ser båda samtalet som den centrala beståndsdel i demokratin och de är också överens om att inte tillskriva demokratis former eller dess institutioner och juridik någon avgörande betydelse.

Men det finns faktiskt också en rad väsentliga skillnader mellan dem. Medan Grundtvig ansåg att den danska grundlagen i alltför stor utsträckning präglades av franskt och tyskt tänkande betonade Hal Koch att demokratin är en europeisk tanke och att den i sista hand bygger på något gemensamt mänskligt, något universellt. Där Grundtvig hänvisade till folkets egenart, när det gäller den politiska styrelseformen betonar Hal Koch ett humanistiskt perspektiv. Humanismen baseras ju på antagandet att det hos människan finns en kärna av allmän mänsklighet, vilken kan friläggas.

Hal Kochs uppfattning om demokratin är i högre grad en förlängning av 1700-talets upplysningsfilosofi än Grundtvigs som är starkt präglad av 1800-talets tanke om folket som subjektet i den historiska utvecklingen. Där Grundtvig betonar den nationella gemenskapen betonar Hal Koch det politiska. För Koch är det viktigaste den politiska gemenskapen kring demokratin. Det är det politiska som binder samman ett folk, inte det nationella. Här spelar erfarenheterna av nationalismen och nazismen en avgörande roll.

Grundtvig levde en stor del av sitt liv under en historisk period när kampen för nationell självständighet och demokrati var två sidor av samma revolutionära strömning. Under första delen av 1800-talet var nationalismen som ideologi fortfarande ung. Den hade ännu inte hunnit kompromettera sig. Tvärtom hade nationalismen som idé stor betydelse för demokratis utveckling. Det fanns ett nära samband mellan införande av demokrati och upprättande av nationalstater. I Danmark medförde kravet på demokrati att den multinationella storstaten, där det bodde olika folk under samma politiska ledning, bröt samman. Den nya stat som upprättades var en nationalstat, där det i stort sett rådde överensstämmelse mellan kultur, språk och politisk styrelseform.

Det var först efter revolutionerna 1848 som det i stora delar av Europa uppkom en splittring mellan en demokratisk vänster och en nationalistisk höger. I Danmark var det dock ända fram till 1870-talet nationalliberalerna och den grundtvigska vänstern som var de ivrigaste nationalisterna. Under samma tid var den gamla högern patriotisk och närmast antinationalistisk med rötter i den gamla multinationella storstaten. Det var först när högern på allvar kom att präglas av nationalliberalerna som den blev nationalistisk.

Sedan dess har vi levt med uppdelningen mellan demokrati och nationalism och de många förbannelser detta har medfört. Hal Koch hade alltså andra his-

toriska erfarenheter än Grundtvig.

För Hal Koch var det en central frågeställning om andra världskriget var ett nationellt eller ett ideologiskt krig. Var det fråga om kamp mellan nationer eller mellan olika politiska idéer? Hans egen ståndpunkt var att kriget först och främst var en kamp mellan nazism och demokrati.

Begreppet »författningspatriotism« är knutet till Jürgen Habermas. Att vara författningspatriot innebär att bekänna sig till en politisk gemenskap kring författningen och att förankra demokratin i allmänna rättsprinciper. Bara på det sättet är det enligt Habermas möjligt att utveckla en gemensam politisk kultur i Europa. Detta kräver att man slår in en kil mellan det politiska och det nationella, mellan en gemensam europeisk politisk kultur å ena sidan och å den andra de olika nationella traditioner sådana de till exempel uttrycks i konst, litteratur och historieskrivning.

Det är nästan så att man kan kalla Hal Koch »författningspatriot« men bara nästan. Hans demokratibegrepp utgår fortfarande från nationalstaten som demokratins självklara rum.

Man kan säga att Hal Koch står mitt emellan Grundtvig och Habermas i fråga om demokratiuppfattning. Där Grundtvig betonar folkets egenart i samband med författningens utformning framhäver Hal Koch betydelsen av den politiska gemenskapen kring demokratin. Men där Hal Kochs demokratibegrepp fortfarande utgår från nationalstatens ram utgår Jürgen Habermas författningspatriotism från en multikulturell ram.

Dagens danska debatt om demokrati kretsar kring två personer. Den ena är Hal Koch och den andra är rättsteoretikern Alf Ross, som året efter Hal Kochs bok *Hvad er demokrati* från 1945 utgav *Hvorfor demokrati?* 1946. (Svensk översättning Allan Degerman, Tidens förlag, 1948. Ny och något förkortad upplaga 1965.)

I dessa två böcker avspeglas två ytterst centrala och motsatta ståndpunkter i den teoretiska debatten om demokrati. Medan Hal Koch som sagt betonar samtalet framhäver Alf Ross de formella spelreglerna som demokratins kärna.

Det är den första ståndpunkten som ligger bakom översättningen av Hal Kochs bok till ryska 1993. Demokratin som samtal och folklig upplysning som en förfining av samtalet betraktas ofta som en specifik dansk/nordisk specialitet som vi med stolthet kan exportera till de nydemokratiska staterna.

Den andra demokratiuppfattningen framfördes av Politikens chefredaktör Thøger Seidenfaden i en från kommentar till översättningen av Hal Kochs bok. Han hävdade att ordet samtal har blivit en »floskel i dansk folkkupplysning«. Han säger att det grundläggande felet med Hal Kochs definition är att

det betonar demokratins innehåll på bekostnad av de formella spelreglerna. Enligt Seidenfaden är de formella spelreglerna den enda definition som kan säkra demokratins allmängiltighet.

Det är emellertid inte bara i samband med de nya demokratierna som frågan om samtal eller formella spelregler är betydelsefull. Detsamma gäller i hög grad EU:s uppbyggnad.

Att nationalstaten var demokratins barnmorska i Europa råder det inget tvivel om. Men frågan är om nationalstaten också är dess slutliga och slutgiltiga ram? Eller kan demokratin överskrida denna ram och utgöra grundlagen för en övernationell uppbyggnad av EU?

Här är det av avgörande betydelse vilken demokratisyn man ansluter sig till.

Om samtal på ett gemensamt språk är förutsättning för demokrati är demokratin knuten till idealet om nationalstat, där det råder enhetlighet mellan politisk styrelseform, språk och kultur.

Om däremot formella spelregler och gemensamma institutioner är det centrala, är det lättare att överskrida nationalstatens ramar.

Att Danmark röstade nej den 2 juni 1992 hänger samman med att samtalet som demokratins grundval i hög grad har blivit en del av den danska självbildningen.

För många av EU-motståndarna är därför en förstärkt ställning för Europaparlamentet ingen lösning, eftersom EU språkligt och kulturellt är alltför olikartat för att demokrati i dansk mening ska kunna trivas där. Ett samtalande samhälle kräver ett gemensamt språk och en gemensam politisk kultur. Det är alltså inte det så kallade »demokratiska underskottet« som är problemet. Det är däremot att den politiska gemenskapen skiljs från den kulturella och språkliga. Det är en sådan åtskillnad Hans Henningsen så stark vänder sig emot. »Just förbindelsen mellan kultur och samhälle, mellan kultur och politik, som under förra seklet var en självklar utgångspunkt när våra förfäder undervisade i historia i de första folkhögskolorna, bortser man nu ifrån.« (Grundtvigstudier 1993:57). Därför röstade han nej till Maastrichtsfördraget.

Resultatet av den danska folkomröstningen visar att villkoren för att föra utrikespolitik har förändrats. Tidigare fanns en klar skiljelinje mellan utrikes- och inrikespolitik. Utrikespolitik var en regeringsangelägenhet. De flesta beslut fattades utan offentlig diskussion. Men användningen av folkomröstningar som grundlag för utrikespolitiska beslut har gjort att denna klassiska uppdelning inte längre kan upprätthållas. Befolkningen ska nu ta ställning till frågor som man tidigare inte fick befatta sig med. Man kan säga att utrikespolitiken »inrikespolitiserats« och därmed också demokratiseras.

När det gäller den aktuella diskussionen om hur EU:s demokratiska legi-

timitet kan förbättras, visar Grundtvigs och Hal Kochs demokratisyn på den uppenbart riktiga utgångspunkten, att en union som inte har uppbackning från sina egna medborgare bygger på lösan sand – hur man än har tänkt sig att stärka EU:s demokratiska legitimitet. Deras syn på demokratin vidhåller ett viktigt och ofrånkomligt villkor: att det inte går att bygga upp en union utan att folket är med på det.

Under senare år har jag emellertid fått klart för mig att Grundtvigs och (om än i mindre omfattning) Hal Kochs uppfattning om demokratin har sina begränsningar. Den innebär att demokratin knyts till idealet om en nationalstat. Om demokratin ska överskrida den gränsen måste den till slut legitimeras med formella spelregler och universella rättsprinciper.

Så på den fråga jag har fått – har Grundtvigs idéer överlevt? – vill jag svara: ja i allra högsta grad, men jag vill tillfoga att hans idéer om demokrati har sina begränsningar.

Översättning: Hans O. Sjöström

Pentti Virrankoski:

Tryckfrihetens varmaste vän

Den svenska frihetstiden torde ha varit dåtidens mest avancerade demokrati, också jämfört med den ryktbara brittiska parlamentarismen.

På den tidens politiska slang betydde »frihet« motsatsen till den karolinska fursteabsolutismen, och kungens makt hade också effektivt pressats tillbaka. De maktägande ständerna regerade under pågående riksdagar men faktiskt också mellan dem genom bindande instruktioner som ständerna gav kungen och riksrådet.

Men de fyra stånden var inte likvärdiga. Det ser man bäst på sammansättningen av sekreta utskottet, där man beredde alla viktiga politiska åtgärder, och ofta också beslöt om dem. I utskottet fanns 50 adelsmän, 25 präster och 25 borgare – men bondeståndet var inte representerat alls. Å andra sidan kunde man inte stifta en ny lag om två stånd var emot den, låt vara att ett av dem var det ärevärdiga bondeståndet. Makten ägdes alltså av de tre stånden, främst av adeln, men bönderna hade åtminstone en in-teckning i den. Allmogens överlägsna antal och det faktum att de flesta bönder var självägande hade en icke så ringa politisk betydelse.

Idag torde historikerna vara ense om detta politiska systems ursprung. Formerna kom ur vår inhemska tradition, men den grundläggande idén var den europeiska folksuveränitetsprincipen, skapad av män som Hugo Grotius, Johannes Althusius, Algernon Sidney och John Locke.

Men man får inte glömma den urgamla svenska uppfattningen om folket som innehavare av den högsta makten. Denna uppfattning präglade ännu medeltidslagar och vi vet att konungens makt var starkt begränsad där. I verkligheten var den medtävlande makten då inte längre folket utan stormännen, och ännu på frihetstiden präglades konstitutioner av tanken att endast aristokratien effektivt kunde avvärja fursteabsolutismen.

Tryckfrihetens idé kom tidigt till Sverige under frihetstiden. Redan år 1730 försökte en ung affärsman Anders Bachmansson i sin bok *Arcana economiae* fordra tryckfrihetens genomförande i Sverige, men censuren strök utan vidare kapitlet i fråga. Författaren som senare blev mycket känd som kommerserådet Nordencrantz – en viktig men ännu idag ganska ytligt känd politisk författare – hade vistats i England, där man redan hade tryckfrihet, låt vara att regeringen inte alltid kom ihåg det. Poeten och propagandisten John Milton samt filosofen John Locke hade varit de största brittiska förespråkarna för det tryckta ordets frihet.

Locke var tämligen välkänd i Sverige och små kretsar bekantade sig så småningom också med franska upplysningsmän vilka nästan alla var ivriga förfäktare av tryckfriheten. Montesquieu blev mycket uppskattad i Sverige, och ännu mer ryktbar Voltaire, även om många ansåg honom för radikal. Först på 1750-talet började franska upplysningsmäns idéer ingå i allmänbildningen hos de små kretsar med litterär bildning som fanns i Sverige och Finland. Tryckfriheten blev nu ett populärt samtalsämne, i synnerhet under 1755-56 års dramatiska riksdag. Absolutismens återinförande målades med bjärta färger som en nationell katastrof, och det ledande partiet hattarna framhävde starkt nationens rätt att i tryck försvara »friheten« mot hotande faror. Man pratade också mycket om tryckfriheten också i princip, och teoretiskt accepterades den av många.

När riksdagen nästa gång samlades år 1760, var frågan om tryckfriheten ännu mer aktuell, inte minst därför att det avsevärt förstärkta mösspartiet ville ha frihet för sin propaganda. På riksdagen visade det sig att några hattar ivrade för tryckfriheten, och stora särskilda deputationen fick som uppgift att utreda möjligheterna för dess genomförande.

Kommerserådet Anders Nordencrantz framlade under 1760-62 års riksdag ett mycket vägande bidrag till diskussionen om tryckfriheten. Han pläderade för den i två böcker varvat med ilska angrepp på hattregimen och dess anhängare. År 1760 fick han lov att publicera en redan tidigare tryckt bok, vars milslånga namn kan förkortas till de sista orden, *Om en Rättskaffens Fri- och Säkerhet*. I denna mycket omfattande och tilltrasslade bok framhäver Nordencrantz starkt tryckfrihetens värde. Tydligare uttalar han sina tankar i *Om Frihet i bruk af Förnuft, Pennor och Tryck*, som fick utkomma år 1761.

Nordencrantz ville försvara folksuveräniteten mot hattregimen och dess anhängare samt byråkratin vilken kommerserådet också hatade intensivt. Han hävdade att upplysning och information var de bästa medlen mot allt politiskt förtryck. Folkets lycka och förnuftiga institutioners utveckling berodde helt och hållet på tryckfriheten som var »frihetens ögonsten«. Detta Nordencrantz' vackra uttryck använde hans elev Anders Chydenius sedan ofta.

På 1760-62 års riksdag diskuterades vitt och brett tryckfriheten och frågan om rätten att publicera offentliga dokument. Båda reformerna vann många anhängare men den ledande eliten var starkt skeptisk till denna rätt. Man misstänkte att ständernas makt skulle försvagas till den stora allmänhetens förmån: riksdagsmännen skulle bli ansvariga inför hemmablivande ståndsbröder, något som man på 1740-talet strängt hade fördömt som principalatsläran.

På nästa riksdag åren 1765-66 bar situationen helt förändrad: mössorna hade en stark majoritet i de tre ofrälse stånden; i adeln däremot var situationen osäker. Politikens tyngdpunkt försköts drastiskt under det långvariga ständermötet. I början var det fråga om en kamp mellan hattarna och de segrande mössorna; riksråd avskedades och några hattledare straffades strängt. Men efter att man hade gjort rent hus med hattarna, förändrades situationen avsevärt. Borgare, bönder och församlingspräster började gruppera sig mot aristokratin, det vill säga adel och prelater. Detta skedde utan att något nytt parti bildades, men på våren 1766 var den nya grupperingen redan helt tydlig.

Mösspartiet delades i två fraktioner: konservativa och radikala. De förstnämnda hade i sina led de flesta mössorna i adelsståndet samt nästan alla prelater. Radikalerna var allena rådande i borgar- och bondestånden men de hade också ett starkt grepp om prästeståndet. Mest aktiva bland de radikala var prästerna och det verkar som om de radikala mössledarna rekryterades främst bland kyrkoherdar.

Den nya politiska grupperingen var en följd av kampen mellan adeln och de ofrälse stånden. För att kunna bevaka sina sociala intressen ville de ofrälse rycka till sig den politiska makten i riksdagen.

Radikala mössor kan man mycket väl kalla demokrater med förbehåll för den tidens möjligheter. Nordencrantz' tankar om allmänhetens politiska uppföstran spelade en viktig roll för dem. En nyckelställning i denna situation fick prelaterna, som av hävd hade en anseelig del av den politiska makten. Om de såg till att tillräckligt många kyrkoherdar befann sig på de konservativas sida så ställde sig två av de fyra stånden emot de radikala strävandena och det räckte för att blockera reformerna.

Ett memorial om tryckfriheten inlämnades till stånden i juli 1765, underskrivet av en lektor Anders Kraftman från Borgå. Men det finns bindande bevis för att det var kaplanen i Nedervetil Anders Chydenius som var författaren. Troligtvis ansåg de radikals ledare det nyttigt med ett mer auktoritativt och mindre känslöväckande namn som undertecknare än Chydenius'. Han hade nämligen redan blivit ryktbar som en skicklig och aggressiv förfäktare av stapelfriheten för städerna vid Bottniska viken. I det nya memorialet föreslog han en radikal reform: upphävandet av politisk censur.

När man ser hur kyligt Anders Chydenius under hela sitt liv förhöll sig till ståndspersoners intressen kommer man naturligt att tänka på hans barnoms miljö. Han var född som prästson i norra Finland år 1729 och levde sina femton första år i ödemarkssocknar. Man har ofta kallat honom en typisk ättling av den prästerliga aristokratin eftersom hans far Jacob Chydenius 1746

blev kyrkoherde i ett mycket rikt pastorat, Gamlakarleby socken och stad. Men dessförinnan hade han dock tjänat i ansträngande ämbeten med anspråkslös belöning. Faderns ungdom hade varit svår. Efter att ha blivit föräldralös hade han som pojke under den stora ofreden flytt till Sverige och länge levt i stor fattigdom. Man vet att Anders Chydenius' far berättade för sina söner om hur det kändes att vara utfattig och värnlös. Adelsmännen var fåtaliga i hela Österbotten och det var en utbredd uppfattning att tvivla på detta stånds nödvändighet överhuvudtaget. Som ung träffade Anders Chydenius inga andra stånds personer än sina egna föräldrar men han blev väl förtrogen med allmogens liv i den karga ödemarkssocken Kuusamo.

Chydenius' far var pietist, och det var också sonen som församlingspräst. Hans inställning till samhället avvek dock tydligt från pietisternas världsfröakt. Chydenius satte ett stort värde på människans liv här på jorden och förklarade det som Guds mening att alla skulle bli lyckliga redan här. Detta påminner starkt om tysken Christian Wolffs filosofi, en luthersk form av upplysning. Redan under studentåren hade Chydenius tagit starkt intryck av Wolff.

Från den franska förliberalismen fick Chydenius sina ekonomisk-politiska idéer förmedlade av svenska skribenter, och från Västeuropa torde härstamma också hans skepsis mot tron att ett bättre samhälle kunde byggas på kristlig fromhet. Nordencrantz förmedlade till honom de engelska filosoferna Thomas Hobbes' och Bernard de Mandevilles tankar om människors ohjälpliga egoism. Denna skepticism för vilken Chydenius fick klander från kristet håll, var anledningen till att han ville bygga samhället på rationell och ändamålsenlig lagstiftning.

Chydenius var redan i sina första skrifter en utpräglad demokrat: han kritiserade skarpt de högre ståndens liv och tänkande och skrev med stor empati om den fattiga allmogen, icke minst om arbetarna. Det hade redan tidigare skrivits om deras dåliga förhållanden, men flertalet skribenter hade egentligen bara bekymrat sig för folktillväxten, vilken pauperismen sågs hota. Så trodde också Chydenius, men på samma gång talade han mycket varmt om arbetarnas rätt till lycka och välmående och att de förtjänade det lika väl som stånds personer, om ej mer.

Chydenius ville arbeta för ett rättfärdigt samhälle med största möjliga likvärdighet. Enda vägen därtill var enligt hans mening, att den politiska makten överfördes till människor som hade intresse för en sådan framtid. Strävan efter ett demokratiskt samhälle riktade in Chydenius' intresse på politisk demokrati, eftersom han inte litade på de högre ståndens goda vilja. Från Nordencrantz fick Chydenius idén om tryckfriheten som det bästa medlet för den

stora allmänhetens politiska uppfostran. Men medan Norden crantz var mest intresserad av förmögna och självmedvetna »odalmän«, ville Chydenius främja demokratin på mycket bred front. I en tidningsartikel år 1779 gjorde han rent av en antydning om allmän rösträtt, tio år före den franska revolutionen.

Anders Chydenius hade under riksdagens första månader blivit van vid att själv använda det tryckta ordet som ett politiskt vapen och officiella dokument som sina källor. Han hade fört en intensiv kamp mot Stockholm, den huvudsakliga motståndaren till de botteniska städernas stapelfrihet och hade således egen erfarenhet av det tryckta ordets betydelse.

När tryckfrihetsfrågan i augusti 1765 ventilerades i stora deputationen ansåg man att ett särskilt utskott var nödvändigt. Adeln fick sex medlemmar där och de ofrälse stånden vart och ett tre. Emellertid var endast två utnämnda riktigt högtstående: lagman friherre Gustaf Reuterholm, som 1761 hade talat för en utvidgad tryckfrihet, samt biskopen i Åbo Carl Fredrik Mennander, en välkänd hatt. De övriga adelsmännen var ganska okända. Prästeståndet utnämnde förutom biskopen även prosten Anders Forssenius, en auktoritativ medlem av domkapitlet i Skara, samt Anders Chydenius.

Adelns ledare trodde kanske inte tryckfrihetsutskottet om någon större betydelse. Kanske nedvärderade man dess möjligheter att arbeta effektivt, eller också trodde man att de radikalas strävanden lätt kunde stävjas i den stora deputationen. Hur som helst förblev utskottets främsta adliga medlemmar passiva och de var sällan med på utskottsmötena, och nästan detsamma kan man säga om de båda prelaterna. Endast en adlig medlem var aktiv: friherre Christoffer von Kochen, som var anhängare av tryckfriheten. När alla borgare och bönder i utskottet hade samma uppfattning låg bredningsarbetet tryggt i de radikalas händer.

Som en ivrig och kompetent ledare i utskottet hade tryckfrihetens vänner Anders Chydenius. Han förde ofta också protokollet istället för utskottets sekreterare. Chydenius hade förutom sin skrivkunighet redan vunnit stor erfarenhet av utskottsarbete eftersom han hade varit en av de ledande männen vid fiskerideputationens mycket effektiva arbete.

I december 1765 beslöt tryckfrihetsutskottet att offentliggöra ett utkast till det planerade utlåtandet. Detta skrevs av Anders Chydenius, som tycks ha arbetat tämligen självständigt om också efter principer, som blivit utstakade i utskottsmötena. Chydenius hade noga övervägt nyttan av tryckfriheten. Målet var att ge den stora allmänheten politisk information för att den skulle befrias från primitiv lättrogenhet, okunnighet och fördomar. Vidare var offentligheten nödvändig för att man skulle kunna se om riksdagsmännen verkligen tog

hänsyn till fullmaktsgivarnas och hela nationens intresse. Utan tryckfrihet och offentlighet kunde inte den högsta maktens innehavare göras ansvariga för sina åtgärder.

Som en praktisk reform föreslogs, att alla riksdagsmemorial borde göras offentliga, så ock deputationernas utlåtanden samt protokoll hållna vid deras möten och ståndens plena. Chydenius ansåg att lagstiftningen angående tryckta skrifter borde göras om helt och hållet. Han påstod att censorn alltför ofta hade använt otydliga termer för att begränsa tryckfriheten utan att bevisa att hans skäl därtill var välgrundade. I synnerhet hade kanslikollegiet gjort sig skyldigt till godtycke.

Utlåtandet undertecknades av ståndens representanter i utskottet, bland annat Reuterholm och Mennander, vilket visar att utskottet dittills hade varit tämligen överens. De konservativas missnöje kom desto tydligare fram under debatten i stora deputationen. Några riksdagsmän, nästan alla ädlingar, motsatte sig tydligt utskottets förslag om riksdagsprotokollens publicerande. Friherre Josias Cederhjelm som var mössanhängare gjorde den riktiga iakttagelsen, att en riksdagsman enligt utlåtandet skulle göras ansvarig inför sina väljare. Med andra ord skulle man acceptera den tidigare fördömda principalatsläran.

Under debatten var de konservativa i en mycket svår ställning. De radikala hade ivriga och skickliga förespråkare, främst Chydenius men också kyrkoherden Casper Wijkman från Helsingland och en finsk prost, Gustaf Haartman. Chydenius' skarpa yttranden var konsekvent grundade på upplysningens och frihetens principer, och det var därför svårt att finna någon passande och tidsenlig argumentation mot honom. Då lantmarskalken Thure Gustaf Rudbeck påstod att protokollens offentlighet stred mot riksdagsordningen, läste Chydenius ett protokollsutdrag från år 1761, där Rudbeck själv vältaligt försvarade publicerandet av vissa riksdagsprotokoll. När man sedan läste den punkt i riksdagsordningen som Rudbeck vädjade till, kunde alla konstatera att där förbjöds utlåningen av arkiverade dokument men inte publicerandet av dem.

Slutligen godkände stora deputationen utskottets utlåtande med små och oväsentliga förändringar. Dock skulle utlåtandet lämnas åt stånden först efter det att tryckfrihetsutskottet yttrat sig om censurens nödvändighet. Till denna prekära sak hade utskottet nämligen ännu inte tagit någon uttrycklig ställning. På detta sätt manövrerade de konservativa för att minska betydelsen av deputationens ställningstagande avsevärt: det blev endast ett preliminärt yttrande.

Härefter insåg Chydenius ännu bättre än förut att censurens upphävande

var den centrala frågan för tryckfrihetens genomförande. Han berättar att han inte hade något inflytande på de högsta medlemmarna av tryckfrihetsutskottet, medan representanterna från borgar- och bondestånden helt instämde i hans åsikter. Genom sina »gynnare« kunde han dock påverka också prosten Forssenius så att denne förklarade sig vara emot politisk censur. Här skymtar stödjegruppen bakom Chydenius, men några namn får man icke veta.

När tryckfrihetsutskottet den 21 april 1766 började diskutera censuren vara eller icke vara, var tre av adelns representanter frånvarande, bland dem Reuterholm. Som ordförande fungerade därför baron von Kochen. Biskop Mennander hade heller inte kommit till mötet. Censorn Niclas von Oelreich var kallad som sakkunnig. Oelreich försvarade censuren men föreslog vissa åtgärder för att röja bort de värsta missförhållandena. När det gällde att bevara censuren kunde Chydenius inte hålla med Oelreich och mellan dessa två mössor uppstod en regelrätt duell.

När man till slut efter en lång diskussion beslöt att rösta om censuren, var alla borgare och bönder emot, likaså de båda närvarande prästerna samt von Kochen, medan de två återstående adelsmännen ville bevara censuren. Därmed var saken klar. Utskottet föreslog med stöd av tre stånds representanter, att den politiska censuren skulle avskaffas.

När tryckfrihetsutskottet samlades för att granska protokollet från det viktiga mötet, hade de konservativa vaknat ur sin slummer. Reuterholm och Mennander var nu tillstädes, så ock en ung kapten Erik Linderstedt, som torde ha varit hattledaren Axel von Fersens personlige agent. Genom att utnyttja ett felaktigt uttryck i protokollet, som hade förts av utskottets sekreterare, försökte de konservativa med Reuterholm och Linderstedt i spetsen att omkullkasta förslaget om censuren upphävande. Chydenius lät sig dock inte skrämmas: med finsk orubblighet konstaterade han att det inte lönade sig att samtala om saken. Reuterholm måste medge, att det faktiskt inte var möjligt att upphäva beslutet, eftersom alla som hade varit med på mötet ej var tillstädes.

Tryckfrihetsutskottet samlades också senare några gånger, även efter det att Anders Chydenius hade uteslutits från riksdagen. De konservativa mössledarna hade börjat betrakta honom som en ytterst farlig radikal. Den formella grunden för uteslutningen hittade de i hans angrepp på penningpolitiska åtgärder vilka ständerna hade beslutat om. Men alla försök att förändra tryckfrihetsutskottets förslag strandade på att borgarna och bönderna förblev ståndaktiga motståndare till censuren. Därmed kunde inte de två högre stånden upphäva beslutet.

Den 7 augusti ventilerades förslaget till en ny tryckordning i stora deputationen. Gustaf Reuterholm hade valts till censuranhängarnas språkrör, och detta blev till en seger för motparten. Baronerna talade i två och en halv timme och så ändlöst tråkigt att de flesta närvarande blev rentav rasande. Diskussionen dominerades därefter av borgarna, och till slut godkände deputationen ordagrant tryckfrihetsutskottets förslag.

Vid de ofrälse ståndens plena godkändes den nya ordningen utan vidare. Prästeståndets ställningstagande var på nytt avgörande, men de få konservativa bland prästerna såg allt motstånd som hopplöst. Adeln motsatte sig förslaget med von Fersen i spetsen, men när tre av stånden hade godkänt förordningen publicerades den av Kunglig Majestät den 2 december 1766. Den politiska censuren upphävdes, nästan alla officiella dokument blev offentliga och varenda svensk undersåte fick rätt att publicera dem. Sverige hade därmed fått en fullkomlig politisk tryckfrihet, och på samma gång blev tryckfrihetsförordningen en av rikets grundlagar.

Jag har starkt framhåvt Anders Chydenius' roll vid tryckfrihetens genomförande, och det torde vara svårt att förneka hans avgörande insatser. Dock gjorde han inte allt detta ensam, många andra stod bakom honom. Man får inte glömma bort Anders Nordencrantz som pekade ut vägen genom att plädera för den stora allmänhetens upplysning och politiska uppfostran, fast han själv inte ville gå särskilt långt. Sina skarpaste argument fick Chydenius i alla fall från Nordencrantz.

Ännu viktigare var att Chydenius under sitt arbete kunde förlita sig på borgarnas och böndernas järnfasta vilja att genom tryckfriheten förstärka sina ständs grepp om den politiska makten. Nödvändigt var att radikalerna också kunde dra med sig prästeståndet. Biskop Mennanders frånvaro från utskottsmötet i det avgörande ögonblicket var ytterst betydelsefullt. Vi får aldrig veta varför Mennander uteblev, men personligen tror jag inte på slumpen. Biskopen var en balanserad person som kanske inte ville binda sig alltför tydligt till de konservativa. Som österbottning och som en utpräglad upplysningsman kan han också ha förstått många av vännen Chydenius' synpunkter.

Tidigare stämplades tryckfriheten gärna som hela mösspartiets seger, men 1950 visade Olle Stridsberg att gränslinjen inte gick mellan mössor och hattar utan mellan demokrater och aristokrater. Många av de viktigaste censuranhängarna var mössor: Rudbeck, Reuterholm, Cederhjelm, von Oelreich, Nordencrantz, Fredrik Ulrik von Essen, Carl Johan Ridderstolpe och Fredrik Gyllensvaan, med andra ord partiets ledande elit nästan mangrant. Av mössadeln kan man peka ut endast två varma anhängare till tryckfriheten: friherarna von Kochen och Christer Horn av Åminne som redan vid 1760-62 års

riksdag röjde denna inställning och som också 1766 pläderade för tryckfriheten. Men något större inflytande hade dessa herrar inte.

I prästeståndet torde censuren inte ha haft några aktiva anhängare. Menander kan inte räknas som sådan, Forssenius inte heller. Å andra sidan hade tryckfriheten där flera ivriga förespråkare vid sidan av Chydenius. Hans stödgrupp bestod säkert främst av präster, men det är möjligt att några borgare var med, rent av också någon upplyst bonde.

De tre ofrälse ståndens beslutsamhet i tryckfrihetsfrågan härrörde från hoppet att minska aristokratins politiska och sociala makt. Samma strävan fick dessa stånd att på våren 1766 göra slut på sekreta utskottets rätt att ensamt råda över statsfinanserna. Hädanefter skulle finanspolitiken kontrolleras av de fyra stånden och behandlas i deras plena.

På detta sätt fick bönderna, de huvudsakliga skattebetalarna, delta i finansadministrationen, där de ditintills nästan inte haft något att säga till om. Denna ytterst viktiga demokratiska reform bereddes i bevillningsdeputationen, och som de radikalas suveräna ledare fungerade också där Anders Chydenius. När man betänker hans ställning som demokratins spjutspets, är det inte underligt att de konservativa mössledarna ville utvisa honom från riksdagen.

Den svenska tryckfriheten av år 1766 var en dotter till den inhemska kampen mellan aristokratin och folket, men sina teorier fick tryckfrihetens anhängare mest från den europeiska upplysningen. Som resultat fick man till stånd en tryckfrihetsförordning som kunde ha skapat mycket goda förutsättningar för att befrämja demokratin. Det är möjligt att demokratin också skulle ha gått raskt framåt, om inte Gustaf III med adliga officerares stöd hade gjort sin statskupp år 1772.¹⁹

---

19 Senare har Johan Norborg behandlat Chydenius' ställning i Sveriges historia i sitt verk *Den Svenska liberalismens historia* (1998). PV